

Donald V. Schwartz and Razmik Panossian (eds.), *Nationalism and History: The Politics of Nation Building in Post-Soviet Armenia, Azerbaijan and Georgia*, Toronto, University of Toronto Press, 1994, pp. xiv + 149.

Անտարակույս, ազգայնականութիւնը Անդրկովկասի այսօրուան քաղաքական անկայունութեան զարկ տուող գլխաւոր գործօններէն է, եթէ ոչ՝ կարեւորագոյնը: Խորհրդային վարչակարգը երկրամասէն ներս վարկազրկուեցաւ ո՛չ միայն իր տնտեսական անլաջողութիւններուն հետեւանքով՝ այլեւ որովհետեւ անկարող եղաւ գոհացուցիչ լուծումներ առաջարկել երկրամասէն ներս շուրջ եօթանասունամեայ ի վերուստ պարտադրուած սառեցումէ ետք վերաբռնկած ազգային-տարածքային տագնապներուն: Այսօր, ԽՍՀՄ-ի փլուզումէն երեք տարի ետք, այդ տագնապներէն ո՛չ հալ-ազրպէյճանականը եւ ո՛չ ալ վրաց-աբխազականը մօտալուտ լուծման մը յոյսերը կը ներշնչէ: Թիշատակուած չորս ազգայնական գաղափարախօսութիւնները կրողները տակաւին կառչած կը մնան իրենց առաւելագոյն պահանջներուն եւ, օրինական երանգ մը հաղորդելու միտումով, անոնց բոլորն ալ յաճախ կը դիմեն իրենց պատմութեան գիրքերուն եւ իրենց պատմաբաններուն:

Գրախօսուող յօդուածներու ժողովածուն կը միտի լաւելեալ լոյս սփռել այս երեւոյթին՝ ազգայնականութեան եւ պատմութեան միջեւ առկա կապին վրայ՝ միշտ կիզակէտ ունենալով Անդրկովկասը: Անիկա կ'ընդգրկէ չորս տարբեր մասնագէտներու յօդուածները, որոնք, ըստ հատորի համախմբագիր Ռ. Փանոսեանի, թէեւ կը տարբերին իրենց մօտեցումներով՝ այսուհանդերձ ունին միեւնոյն թեման: Բոլորին նպատակն է, կը շարունակէ Փանոսեանը, վերլուծելով պատմագրութեան, ազգայնականութեան եւ ազգային շինարարութեան վերապահուած դերը անդրկովկասեան ժամանակակից քաղաքականութեան մէջ, մասամբ մեկնաբանել տարածքաշրջանի «ազգայնական» քաղաքականութեան հիմքը կազմող բարդութիւնները: Չորս յօդուածներն ալ նախ իբրեւ զեկուցումներ ներկայացուած էին 1991-ի Նոյեմբերին Թորոնթոյի Համալսարանին մէջ կայացած գիտաժողովի մը ընթացքին, որուն նպատակն էր ուսումնասիրել ԽՍՀՄ-ի քայքայումն ու ազգայնականութեան վերագարթնումը անդրկովկասեան եւ միջին ասիական հանրապետութիւններուն մէջ: Զեկուցումներէն ոմանք բարեփոխուած են լետագային՝ դէպքերու շարադրանքը հասցնելով մինչեւ 1993-ի Նոյեմբերը:

Յօդուածներէն առաջինը կը պատկանի գանատացի (ուքրա-
ինական ծագմամբ) պատմաբան Սթիվըն Վելիչենքոյին: Ան կը
քննարկէ նախկին խորհրդային կեդրոնին կողմէ պատմութեան
օգտագործումը իբրեւ ընդհանրական խորհրդային ինքնութիւն
կերտելու եւ ազգամիջեան յարաբերութիւնները կարգաւորելու
գործիք: Վելիչենքոն իրաւամբ կը մատնանշէ, թէ հակառակ մի-
ջազգայնական ու դասակարգային ըլլալու իր հաւաստիացումնե-
րուն՝ խորհրդային իշխանութեան տարիներուն պետական քաջա-
լերանքով ստեղծուած այսպէս կոչուած ԽՍՀՄ-ի պատմութիւնը
գերազանցապէս «ազգային» պատմութիւն մըն էր, ուր հիմնական
շեշտը կը դրուէր Ռուսաստանի պատմական փորձառութեան վրայ
եւ ուր կը շեշտուէին ռուսական ազդեցութիւնը ԽՍՀՄ-ի միւս
ժողովուրդներուն վրայ եւ վերջիններուն ու ռուսերու միջեւ
պատմական զարգացման նմանութիւնները, եւ ընդհակառակը, սո-
վորաբար կ'անտեսուէին տարբերութիւնները: Այսպիսով, կ'եզրա-
կացնէ Վելիչենքոն, յատկապէս Երկրորդ Համաշխարհային Պատե-
րազմէն ետք, ԽՍՀՄ-ի ոչ-ռուսական հանրապետութիւններուն պատ-
մութիւնները պարզապէս չէին համապատասխաներ «ազգային պատ-
մութեան» հիմնական չափանիշին եւ անոնց պատմական առանձ-
նալատկութիւններուն վերհանման: Ընդհանուր առմամբ, Վելիչեն-
քոյի յօդուածը շատ քիչ նորութիւն կը պարունակէ անոնց հա-
մար, որոնք անցեալին հետաքրքրուած են այս նիւթով: Որոշակի
հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն, սակայն, հեղինակին մտորում-
ները խորհրդային եօթանասունամեայ պատմագրութեան ոչ-ռու-
սական հանրապետութիւններու պատմագրութեան վրայ թողած
ազդեցութեան մասին: Ան կը նախագուշակէ թէ անցեալը քաղա-
քականօրէն շահագործելու միտումը առկայ պիտի մնայ որոշ ժա-
մանակ նորանկախ երկիրներու պատմաբաններուն մօտ, բայց յոյս
կը յայտնէ, թէ ազատութեան, բարօրութեան եւ օրինականութեան
տարածմամբ ազգային պատմութիւնը Արեւելքի մէջ - ինչպէս որ
է անիկա այսօր Արեւմուտքի մէջ - պիտի վերածուի լոկ ժանրի
մը եւ դադրի ըլլալէ շովինիզմի գործիք մը, որ անիկա աւելի մեծ
ուշադրութիւն պիտի դարձնէ տարբերութիւններուն վրայ՝ քան
թէ միութեան, ոյժի եւ պետականութեան ազբիւրները որոնելու
ռանքէական աւանդոյթներուն: Միաժամանակ, պարզ կը գիտակ-
ցուի, որ Վելիչենքոն կը ցանկայ, որ նորանկախ հանրապետու-
թիւններու «ազգային» պատմութիւնները աւելի մեծ տեղ տրա-
մադրեն այնտեղ ապրող էթնիկական փոքրամասնութիւններուն:

Գրախօսուող հատորին մէջ ընդգրկուած մնացեալ երեք յօդ-
ուածները կը կեդրոնանան անդրկովկասեան տարբեր օրինակներու

ուսումնասիրման վրայ:

ՖրանսաՀայ, քալիֆորնիաբնակ պատմաբան Ստեփան Աստուրեանը համեմատական ուսումնասիրութեան կ'ենթարկէ վերջին շրջանին հայաստանցի եւ ազրպէյճանցի պատմաբաններուն կողմէ համապատասխանաբար յառաջ քաշուած տեսութիւնները իրենց ազգերու ծագման (ethnogenesis) վերաբերեալ: Աստուրեանի համար էականը այն չէ թէ բազմազան տեսութիւններէն ո՞րն է ճիշդը եւ ո՞րը՝ սխալը: Ան աւելի հետաքրքրուած է այդ տեսութիւններուն բազմազանութեան եւ մերօրեայ քաղաքական խնդիրներուն հետ անոնցմէ իւրաքանչիւրին ունեցած կապով:

Յօդուածին մէջ Հայաստանին ու Ազրպէյճանին յատկացուած բաժինները որակապէս համանման չեն: Առաջին հերթին իրարմէ որոշակիօրէն կը տարբերին հայաստանցի եւ ազրպէյճանցի պատմաբաններուն առաջադրած խնդիրները: Հայաստանի պարագային՝ Աստուրեանը հարազատօրէն կը վերաշարադրէ հայ ժողովուրդի ծագման «դասական» (Տիաքոնով, Առաքելեան, Զահուկեան, եւ Սարգսեան) եւ «սրբագրող» (Իշխանեան, Ուլուբաբեան, եւն.) տեսութիւններուն հիմնական դրոյթներն ու իւրաքանչիւրին կարծիքը Ուրարտուի տեղին ու դերին մասին հայ ժողովուրդի ընդհանրական պատմութեան մէջ: Աստուրեանը կ'ընդգծէ թէ «դասական» տեսութեան հակադրուող, հայ ժողովուրդը հնուց ի վեր բնիկ եւ Ուրարտուն ալ Հայաստան համարող հեղինակները կը կարծեն թէ իրենք այդպիսով ա'լ աւելի հիմնաւորած կ'ըլլան Լեոնային Ղարաբաղի նկատմամբ հայկական պահանջատիրութեան արդարացիութիւնը: Անառարկելի կերպով ճիշդ են Աստուրեանի նկատողութիւնները թէ վերակառուցման տարիներուն հայաստանեան պարբերական մամուլը բեւեռացած էր այս բանավէճին շուրջ եւ թէ «դասական»-«սրբագրող» պայքարը կը վարագուէր այլ հակամարտութիւն մը ակադեմական գիտնականներու եւ նուազ փառքի արժանացած մասնագէտներու միջեւ: Կարելի չէ համաձայնիլ, սակայն, Աստուրեանի այն պնդման հետ՝ թէ այդ բանավէճը միաժամանակ արտայայտութիւնն էր համայնավարամիտ գիտնականներու եւ բարեփոխութեանց կողմնակից մտաւորականութեան միջեւ ընթացող պայքարին: Աստուրեանը կը չիշատակէ հնագէտ եւ նախկին պետական նախարար Գրիգոր Արէշեանի անունը իբրեւ բացառութիւն, բայց ո'չ մէկ հրապարակուած հիմք կայ Գագիկ Սարգսեանը, Գէորգ Զահուկեանը կամ Բաբկէն Առաքելեանը կորպազեան բարեփոխութեանց հակառակորդ համարելու համար: Աստուրեանի ուշադրութենէն հեռու կը մնայ նաեւ այդ տարիներուն Երեւանի մէջ լոյս տեսած Փիւնիկ գիտահանրամատչելի հան-

դէսը, որ ո՛չ միայն Ղարաբաղ կոմիտէի համակիրն էր՝ այլ մանա-
ւանդ սուր քննադատութեան կ'ենթարկէր Իշխանեանի եւ Ուլու-
բաբեանի տեսութիւնները: Աստուրեանը թերեւս անհրաժեշտ էր
որ լիշատակէր նաեւ թէ «սրբագրող» տեսութիւնն յառաջ քաշող-
ներէն եւ ո՛չ մէկը քննարկուող հարցին նեղ մասնագէտն էր:

Աստուրեանի յօդուածին Ազրպէյճանի վերաբերող մասը համե-
մատաբար թույլ է, գուցէ որովհետեւ ի տարբերութիւն հայկական
բաժնին՝ ան չէ կրցած անմիջականօրէն հարցապնդել կամ խորհր-
դակցիլ Ազրպէյճանի մասնագէտներու հետ: Այս բաժնին մէջ օգ-
տագործուած սկզբնաղբիւրներն ալ հետեւողական չեն, եւ ի վեր-
ջոյ ընթերցողին յստակ չի դառնար թէ յօդուածին այս հատուածը
կը նպատակադրէ հարցին պատմականօրէն կատարել՝ թէ ոչ սահմա-
նափակուիլ վերակառուցման տարիներուն արծարծուած տեսու-
թիւններով: Աստուրեանը կ'ընդգծէ թէ ազրպէյճանական ժամանա-
կակից մտաւորականութիւնը կը փորձէ ստեղծել ազգային ծագ-
ման տարածքային տեսութիւն մը, որուն համաձայն մերօրեայ ա-
զրպէյճանացիներուն նախահայր կը հռչակուին ներկայիս Ազրպէյ-
ճանի տարածքին վրայ գոյացած բոլոր հին պետական միաւոր-
ներու բնակիչները (Մանսա պետութիւն, մարեր կամ մեղացիներ,
Ատրպատականի պետութիւն, աղուաններ, եւն.): Աստուրեանը կ'ըսէ
թէ վերոյիշեալ տրամադրութիւնը Ազրպէյճանի տարածքային տի-
րոյթներուն օրինականութիւնը հիմնաւորելու արդիւնքն է: Վեր-
ջապէս, համեմատութեան մէջ ղնելով Հայաստանի եւ Ազրպէյճանի
օրինակները՝ Աստուրեանը կ'եզրակացնէ թէ որքան «երիտասարդ»
ըլլալ ազգ մը (այս պարագային՝ ազրպէյճանացիները)՝ այդ չափով
աւելի ճկուն կ'ըլլայ անոր ինքնութիւնը, եւ անոր Էթնիկական սե-
րընդաբանութիւնը՝ աւելի բազմաշանակ:

Աստուրեանի յօդուածին առանցքային նիւթը շատ հետաքրք-
րական է եւ ուսուցողական: Կը մնայ լուսալ, որ ան յետագային ա-
ռիթ ու ժամանակ գտնէ աւելի խորացնելու եւ համընդգրկուն
դարձնելու ուսումնասիրութիւնը:

Ամերիկացի ազրպէյճանագէտ Օտրի Ալթսթատը իր յօդուածը
խորագրած է «Ապագադութացումը Ազրպէյճանի մէջ եւ պայքարը
յանուն ժողովրդականացման»: Եթէ նախորդ երկու հեղինակները՝
Վելիչենքոն եւ Աստուրեանը կ'ընդունէին որ անկախ իր հետապն-
դած անմիջական նպատակներէն՝ ԽՍՀՄ-ի կեդրոնական կառավա-
րութեան վարած ազգային քաղաքականութիւնը առարկայականօ-
րէն նպաստած էր ծայրամասային հանրապետութիւններու գերիշ-
խան ազգութիւններու ազգային ինքնագիտակցութեան ամրապնդ-

ման՝ ապա բոլորովին տարբեր է Ալթսթատի մօտեցման տեսական հիմնաքարը: Ալթսթատը կը պնդէ թէ Խորհրդային իշխանութեան ցանկութիւնն էր ջլատել Ազրպէյճանի եւ ծալրամասային միւս հանրապետութիւններուն մէջ ազգային ինքնագիտակցութեան բոլոր նշանակալից տարրերը: Ուստի, կ'եզրակացնէ անիկա, Ազրպէյճանի համար ապագաղութացում կը նշանակէ ո՛չ միայն համայնավար կուսակցութեան քայքայում ու քաղաքական անկախութեան հռչակում՝ այլ տեղական-հայրենասիրական քաղաքական ամրացում, ազգային-տնտեսական շահերու հետապնդում, մշակութային վերաշխուժացում եւ իրաւական պետութեան հաստատում (որովհետեւ, ըստ Ալթսթատի, օրինականութիւնը մաս չի կազմեր Խորհրդային կամ ուսական սովորութիւններուն): Ալթսթատը կ'ըսէ թէ Ազրպէյճանի մէջ ապագաղութացման առաջին փորձը տեղի ունեցած է մեր դարասկիզբին եւ իր բարձրակէտին հասած՝ 1918-1920 թուականներու անկախութեան տարիներուն: Ապագաղութացման ներկայ փուլին սկիզբը Ալթսթատը կը դնէ 1970-ականներու ըսկիզբը: Ըստ իրեն՝ այդ գործընթացը լաւագոյնս լաւաջ կրնան տանիլ Ապուլֆազ Էլչիպէյի Ազրպէյճանի Ժողովրդական Ճակատն ու Էթիպար Մամետովի Ազրպէյճանի Ազգային Անկախութեան Կուսակցութիւնը: Ալթսթատը աւելի կ'ասկածամիտ է Այազ Մութալիպովի եւ Հէյտար Ալիեւի նկատմամբ: Աւելին՝ Լեռնային Ղարաբաղի տազնապը առանձին կարգաւորելու Ռուսաստանի փորձն ու Ազրպէյճանի մէջ ուսական զօրքերու տեղակայումը Ժխտական հետեւանքներով լեցուն կը պատկերացնէ ապագաղութացման գործընթացի արմատաւորման համար: Ասկէ կը բխի հեղինակին յոռետեսութիւնը ապագաղութացման հեռանկարներուն վերաբերեալ:

Ալթսթատի ներկայացուցած ընդհանուր պատկերը բաւականին պարզունակ է եւ գրեթէ նկատի չ'առնել Ազրպէյճանի ներքին կեանքին հետ առնչուող տարաբնոյթ այլ ազդակներ, որոնք նոյնպէս իրենց հետքը կը թողուն երկրէն ներս դէպքերու զարգացման ընթացքին վրայ:

Չորրորդ եւ վերջին յօդուածի հեղինակն է անգլիացի վրացագէտ Սթիվըն Ճոնզը: Ան լուսարձակի տակ կ'առնէ Զվիատ Կամսախուրտիայի նախագահութեան Ժամանակաշրջանը իբրեւ արմատականօրէն տրամադրուած փոփոխական քաղաքականութեան տիպար: Ճոնզը մէկ առ մէկ քննութեան կ'առնէ Կամսախուրտիայի որդեգրած գաղափարախօսութեան այլազան երեսակները: Վրաստանի մէջ կատարուածը, կ'ըսէ Ճոնզը, բացառութիւն մը չէր եւ կրնայ լո՛կ բարացուցական ըլլալ յետ-Խորհրդային այլ հանրապետու-

թիւններուն մէջ նմանատիպ երեւոյթներ ուսումնասիրելու ժամանակ:

Գրախօսուող ժողովածոին ընդհանուր տրամադրութիւնը յոռետեսական է: Գրեթէ ամէնուրեք պատմագրութիւնը կը ներկայացուի իբրեւ քաղաքագէտներու ձեռքին հլու գործիք մը, որուն հետեւանքները ընդհանուր առմամբ ժխտական են: Ըստ ժողովածոյն կազմողներուն՝ անդրկովկասեան պատմագրութիւնը ցարդ գրեթէ միայն ազգամիջեան հակամարտութիւններ հրահրողի դերին մէջ եղած է: Համախմբագիր Շուորցը կոչ կ'ուզէ շրջանի պետութիւններուն, որ զօրակցին իրենց երկիրներէն ներս հանդուրժողութեան եւ փոխզիջողականութեան հակուած պատմագրութեան մը զարգացման: Հաւանաբար ճիշդ է Թորոնթոյի Համալսարանի քաղաքական գիտութեանց բաժանմունքի դասախօսը: Այլապէս հրատարակիչներն ինչո՞ւ ստիպուած պիտի ըլլային այս գիրքը ձօնել Անդրկովկասի մէջ շարունակուող բազում հակամարտութեանց հետեւանքով տեղահան եղած բոլոր գաղթականներուն:

ԱՐԱ ՍԱՆՃԵԱՆ